Анатолій Івченко

Образ кота у фразеології верхньолужицької мови

Образ кота у фразеології верхньолужицької мови (як і образи інших домашніх та диких тварин) досі не був предметом спеціального наукового аналізу. У славістиці докладний аналіз образу кота здійснено лише польськими дослідниками. Так, у фундаментальному дослідженні Я. Анусевича на матеріалі польської мови здійснено різнобічний аналіз (етимологічний, семантичний, етнолінгвістичний) лексичних одиниць на позначення кота, та фразеологізмів та паремій із компонентом *кіт*, *кішка* від 15 ст. по 20 ст.[1] На його підставі автором було запропоновано оригінальну дефініцію кота в польський мовній картині світу: "Це тварина невеликого розміру, з гострими, кривими, чіпкими кігтями, гарним зором, з акуратною круглою головою; із гнучким струнким тілом, вкритим м'якою пухнастою шерстю; лагідна й грайлива – тому часто утримується людьми заради розваги, а також для ловіння мишей; яка не любить собак, муркотить і нявкає, любить молоко; полює поодинці; поводиться тихо й безшумно. Кішці приписують також такі риси – спритність, мудрість, хитрість, винахідливість, обережність, обачливість та непоступливість, незалежність і самостійність. З огляду на свій шарм і лагідність, а також приємні тактильні відчуття, пов'язані з її м'якою шерстю, як і корисність, обдаровується людською симпатією і прихильністю".[2] К. Мосьолек натомість своє дослідження обмежила виключно фразеологічним матеріалом. На підставі семантичного аналізу 32 польських ідіом, прислів'їв та інших стійких словосполучень метафоричного характеру з компонентом *кіт, кішка* дослідниця створила переконливий реєстр із 19 потенційних сем, які в них актуалізуються внаслідок семантичних перенесень: 1. кіт полює на мишей, 2. кіт живе в незгоді із собакою; 3. кіт завжди м'яко падає; 5. у кота світяться очі; 6. кіт не плаче тощо.[3] Порівнявши польський матеріал із французьким, К. Мосьолек дійшла до висновку про те, що переважна більшість конотацій компонента *кіт* у польській і французькій мовах ідентичні.[4] Друга стаття цієї ж авторки порівнює конотації компонентів *кішка* і *собака* в польській фразеології.[5]

Об'єктом нашого аналізу обрано верхньолужицькі фразеологічні одиниці (далі ФО) з такими компонентами: *kóčka* (кішка) – 24 ФО, *kocor* (кіт) – 8 ФО, *kočisko* (котище) – 1 ФО, а також із прикметником *koči* (котячий) – 4 ФО. Всі фразеологічні матеріали походять з "Верхньолужицького фразеологічного словника" А. Івченка та С. Вельке.[6]

---

[1] Anusiewicz, J., Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie, в: Etnolingwistyka 3, Lublin 1990, с. 95–138.

[2] Там само, с. 138.

[3] Mosiołek, K., Obraz kota w języku polskim: w zestawieniu z francuskim, в: Studia semantyczne, Warszawa 1993, с. 62–63.

[4] Там само, с. 68.

[5] Mosiołek-Kłosińska, K., Motywacja związków frazeologicznych zawierających wyrazy pies i kot, в: Etnolingwistyka 7, Lublin 1995, с. 21–31.

[6] Ivčenko, A., Wölke, S., Hornjoserbski frazeologiski słownik. Obersorbisches phraseologisches Wörterbuch. Верхнелужицкий фразеологический словарь, Budyšin 2004 (ВФС).

І. ФО, пов'язані із спостереженнями за життям кішки.

Стосунки кішки з навколишнім світом базуються у фразеології на опозиціях: *кішка ↔ миша*, *кішка ↔ птах*, *кішка ↔ собака*, *кішка ↔ людина*.

В опозиції *кішка ↔ миша* кішка є домінуючою стороною, сильною і агресивною твариною із садистичними нахилами. Кішка полює на мишу не лише тому, що хоче їсти, вона може мучити мишу або знущатися з неї навіть будучи ситою, пор. ФО *trapić někoho kaž nažrane kočisko myšku* 'без потреби мучити *кого-небудь*, знущатися *з кого-небудь*' (ВФС, с. 142). Спостереження над тим, як кішка хитрує, прикидається під час полювання на мишей, представлено у фразеологізмах *hrać sej kóčku a myš*, *hrać sej kaž kóčka z myšku z někim* 'хитрувати, намагатися одурити *кого-небудь*' (ВФС, с. 142). Миша в цій опозиції є слабшою стороною і потенційною жертвою. Агресивні дії миші стосовно кішки є безперспективними, що й відбито у ФО *myšku na kóčku honić* 'нацьковувати *кого-небудь* на значно сильнішого супротивника'(ВФС, с. 205).

Окрім того, у верхньолужицькій фразеології зафіксовано уявлення, що кішка для миші є безумовним авторитетом, пор. *myšaca šołćina* (досл. мишача староста) 'кішка'.[7]

В опозиції *кішка ↔ птах* кішка також є сильнішою і агресивною стороною. Птах для неї, як і миша, потенційна жертва полювання, пор. *pasć kaž ‹jako› kóčka za wroblikom za někim* 'уважно стежити *за ким-небудь*' (ВФС, с. 143). Але кішка може полювати не лише на диких птахів, а й на свійських. Саме необхідністю захисту курчат викликане вороже ставлення квочки до кішки у ФО *šešerić so kaž pata na kóčku* 'вороже ставитися *до кого-небудь*' (ВФС, с. 230).

Окрім мишей і пташок харчування кішки урізноманітнюється за рахунок продуктів, які вона може отримати від людини, або вкрасти. Верхньолужицькі кішки із задоволенням смакують ковбасою і кишками, пор. *žwać kaž kocor kołbasu* 'довго й набридливо говорити що-небудь безглузде' (ВФС, с. 142), *žwać kaž kóčka črjewo* 'довго й набридливо говорити що-небудь безглузде' (ВФС, с. 144). Люблять кішки й молочні продукти, а саме: сир, пор. *pobožny kaž kocor pola twaroha ‹w twaroze›* 'лицемірний' (ВФС, с. 142) і молоко, яке опосередковано присутнє у фразеологізмі *so wokoło někoho lišćić kaž kóčka wokoło dejaka* 'підлизуватися *до кого-небудь*' (ВФС, с. 143) та *teptać kaž kóčka wokoło horceho wusmuža* (досл. топтатися як кішка навколо гарячої молочної каші), *chodźić kaž kocor wokoło horceho wusmuža* (досл. ходити як кіт навколо гарячої молочної каші) 'не знати як приступити до справи' (ВФС, с. 141).

У фразеології зафіксовано також спостереження про наслідки неадекватного для цієї тварини харчування. Кішка, яка замість мишей вимушена їсти жаб, має виснажений, хворобливий вигляд, пор. *sucha kaž kóčka, kiž žaby žerje* 'дуже худа, виснажена (про жінку)' (ВФС, с. 143).

Не залишився поза увагою і той факт, що кішки їдять дуже швидко, пор. *za kočim blidkom pojěsć* 'поїсти нашвидкоруч, без особливого комфорту' (ВФС, с. 33). Остання ФО, ймовірно, є калькою з відповідного німецького виразу *am Katzentisch essen*.

---

[7] Kral, J., Serbsko-němski słownik hornjołužiskeje serbskeje rěče. Sorbisch-deutsches Wörterbuch der Oberlausitzer sorbischen Sprache. Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Helmut Jentsch, Bautzen 1986, c. 603.

Опозиція *кішка* ↔ *собака* відбиває взаємно неприязні стосунки цих тварин, пор. цілу низку ФО із значенням ‘постійно сваритися, зовсім не зносити один одного’: *być kaž psyk a kóčka*, *być jako pos a kóčka* (ВФС, с. 255), *znjesć so kaž pos a kóčka*, *lubować so kaž psyk a kóčka*, *dobry sej być kaž pos a kóčka* (ВФС, с. 258). Кішки зазвичай вигинають спину, коли собаки наближаються до них, демонструючи таким чином своє вороже ставлення, пор. *horbić ‹horbaćić› so kaž kóčka na psa* ‘горбитися’ (ВФС, с. 142). Як відзначає О. Гура, у слов’янській народній традиції кішка найчастіше виступає в парі із собакою. Ця пара присутня в низці замовлянь, легенд, тощо. “Ворожнеча кішки із собакою знаходить символічне втілення в любовній магії: щоб розлучити подружню пару, до шлюбного ліжка молодим підкладають шерсть кішки, сплутану із шерстю собаки (рос.), обливають подружжя водою, в якій разом мили кішку із собакою (пол. краків.)”.[8]

Стосунки кішок із людьми, представлені в опозиції *кішка* ↔ *людина*, характеризуються конфліктністю. Людина ставиться до кішки агресивно. Це може бути ненавмисне завдавання болю котові, пор. *skiwlić kaž kocor, kotremuž su na wopuš stupili* ‘жалісно плакати’ (ВФС, с. 142), але може бути й свідоме невмотивоване завдання болю тварині, пор. *kocorej wopuš łamać* ‘говорити каліченою мовою’ (ВФС, с. 142).

Кішка любить чистоту й повністю з’їдає все, що їй насипають до мисочки, пор. *čisty, jako by kóčka wulizała*, *čisty, jako bychu kóčki wulizałe* ‘абсолютно чистий’ (ВФС, с. 142). Натомість котячий спосіб умивання оцінюється як недокладний, який не забезпечує чистоти, пор. *so myć/wumyć kaž kóčka, so wumyć jako kóčka* ‘трохи, абияк умитися’ (ВФС, с. 143).

Страх котів перед водою знайшов відбиття у ФО *bojeć so něčeho kaž kocor wody* ‘дуже боятися *чого-небудь*’ (ВФС, с. 141).

Кішка турбується про своїх дітей сама, без допомоги кота. У фразеології відбито спостереження, як кішці важко виростити кошенят, пор. *ćahnyć kaž kóčka z młodymi* ‘тягнутися з останніх сил’ (ВФС, с. 143).

З ФО *kóčku do płuha přahać* ‘займатися безглуздою справою’ (ВФС, с. 143) можна відчитати інформацію про малокорисність кішки, бо на відміну від великих свійських тварин (коня, вола) вона не надається для сільсько-господарських робіт, що зумовлює її низький господарчий статус. Ще нижчий статус має стара тварина, від якої немає щонайменшої користі в господарстві. Їй зазвичай дістається все найгірше, пор. *za staru kóčku być* ‘зовсім негодяще *що-небудь*’ (ВФС, с. 144).

II. ФО, пов’язані з біологічними особливостями кішки.

У фразеології підкреслюється, що кішка – маленька тварина. Відпо-відно й стрибнути вона може на недалеку відстань, пор. *koči skok* ‘дуже близько, поруч’ (ВФС, с. 309). Поміж інших біологічних особливостей виділяється те, що кішки мають подушечки на лапах, і тому ходять нечутно, пор. *mjelčo kaž kóčka* ‘зовсім тихо’ (ВФС, с. 143). Внаслідок поганого харчування кішки втрачають шерсть, пор. *kóčka budźe wulinać* (досл. кішка буде линяти) ‘*хто-небудь* повністю збіднів’ (ВФС, с. 142).

---

[8] Гура, А. В., Кошка, в: Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Под общей ред. Н. И. Толстого, Т. 2: Д–К (Крошки), Москва 1999, с. 637.

III. ФО, пов'язані з індивідуальними особливостями кішки.

Ці риси звичайно приписуються кішці людиною і мають виключно негативний характер. Уважається, що кішки мають дуже погану пам'ять, пор. *zabyćiwa kaž kóčka* 'дуже забудькувата (про жінку)' (ВФС, с. 144), *kóči měrkuš*, *kóči pomjatk* 'дуже погана пам'ять' (ВФС, с. 190). Кореляцією *кішки* з *жінкою* мотивується ФО *kóči rozum* 'обмежений погляд на життя' (ВФС, с. 289).

Домінуючою психічною рисою кішки вважається нещирість і лицемірність, пор. *pobožny kaž kocor pola twaroha ‹w twaroze›* 'лицемірний' (ВФС, с. 142), *falšna kóčka* 'лицемірна, нещира жінка', *falšna kaž kóčka* 'дуже лицемірна, нещира (про жінку)' (ВФС, с. 142), а також хитрість і вміння викрутитися з будь-якої складної ситуації, пор. *wobrotny kaž kóčka* 'дуже хитрий, спритний' (ВФС, с. 143).

IV. ФО, культурно мотивовані (фольклор, вірування, традиційна народна культура).

Фольклорна традиція знайшла своє відбиття в цілій низці верхньолужицьких фразеологізмів. Людина стає господарем кішки зазвичай випадково, внаслідок ошуканства інших. Цебто кішка не є бажаним або цінним придбанням для людини, пор.: *po psa hić a kóčku přinjesć* 'дати себе ошукати' (ВФС, с. 256), *kóčku w měše kupić*, *kóčku w měše dóstać* 'придбати що-небудь, не знаючи заздалегідь нічого про якості й достоїнства новопридбання' (ВФС, с. 143). Ця мотиваційна модель відбиває інтернаціональний анекдотичний сюжет, і на думку багатьох істориків фразеології: "[...] сягає середньовіччя, коли шахраї намагалися продати кота замість зайця або кролика".[9] Із цим сюжетом у верхньолужицькій фразеології пов'язані ще два вирази, не відомі іншим слов'янським мовам, пор. *kóčku z měcha pušćić* 'розкрити таємницю, зробити таємне явним' (ВФС, с. 143), яка, ймовірно, є калькою з німецького фразеологізму *die Katze aus dem Sack lassen*, а також *wupadać kaž kocor w měše* 'бути дивно вбраним' (ВФС, с. 142).

Культурну мотивацію, на думку деяких дослідників, має також ФО *kocora ćahać z někim* 'сваритися *з ким-небудь*' (ВФС, с. 142). С. Вельке зазначає, що аналогічні фразеологізми відомі в польській, пор. *drzeć koty z kim* та німецькій мовах, пор. *mit einem die Strebekatze* (*Strangkatze, Strabelkatze*) *ziehen*, і вважає, що цей вираз своїм походженням завдячує дитячій грі, яка відома як лужицьким сербам, так і німцям. Гра під назвою "тягнути кота" полягала на тому, що два хлопці сідали навпочіпки, тримаючись руками за землю, їх зв'язували за шию і треба було шиєю, без допомоги рук, тягнути суперника на себе.[10] Слід сказати, що в польській мові ФО *ciągnąć kota z kim* відома з 16 ст. Я. Анусевич наводить етимологічну версію Ю. Кжижановського, згідно з якою слово *kot* має значення 'кістка', а фразеологізм виводиться з дитячої гри, яка полягала на видиранні один в одного дерев'яного цурпалка. Натомість, С. Лінде вважає, що слово *kot* у цьому виразі має значення – 'заєць', а внутрішню форму мотивує тим, що часто траплялися випадки, коли гончаки сварячись за впольованого зайця, роздирали його на шмат-

---

[9] Бирих, А. К., Мокиенко, В. М., Степанова, Л. И., Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник, Санкт-Петербург 1998, с. 309.

[10] Wölke, S., Serbska abo němska zwada, в: Rozhlad 45 (1995) 2, с. 73.

ки.[11] Але сам Я. Анусевич схиляється до того, що в основі мотивації цього виразу є "верескливість, галасливість, із якою кіт реагує на завданий йому біль".[12] Ця версія видається нам найбільш переконливою, оскільки дозволяє пояснити мотивацію не лише ФО з компонентом *кіт*, які відомі також у чеській, пор. *kocoura tahat*, *kocoura dráti*[13] та українській мовах, пор. *котів драти*[14], але й польську ФО *lisy drzeć*[15] та українську ФО *жабу драти*.[16] На нашу думку, слово *драти* в цих ФО має значення 'голосно кричати', аналогічно як у виразі *драти горло*. Таким чином, первинна мотивація буде 'кричати голосно як тварина' → 'сваритися'. Хоча, можна припустити самостійне походження ФО із внутрішньою формою "тягнути кота", які зафіксовані у верхньолужицькій, чеській, польській та німецькій мовах та ФО з внутрішньою формою "драти кота (лисицю, жабу)", що відомі в чеській, польській та українській мовах.

Слід зазначити, що у фразеології верхньолужицької мови не знайшли жодного відбиття зв'язки кішки з демонологічними уявленнями, які широко представлені у слов'янській народній культурі.[17]

Реконструйований у цьому дослідженні образ кішки у верхньолужицькій фразеології можна узагальнити таким чином. Кішка – це невелика тварина, яка вирізняється м'якою, нечутною ходою; харчується тим, що вполює сама (мишами, пташками, жабами), або дістане чи вкраде від людей (молоко, сир, ковбаса); неприродне харчування (жаби) викликає виснаженість та хвороби, а брак харчування спричиняє втрату шерсті; є авторитетом для мишей, але у стосунках з ними виявляє садистичні нахили, кішка постійно конфліктує із собакою і часто стає жертвою агресивних дій людини; вона має дуже низький господарчий статус, нижчий ніж у собаки, або тяглових тварин (коня, вола); кішка любить чистоту, але дуже боїться води, тому її вмивання є недокладним і не забезпечує достатнього, з точки зору людини, рівня; вона – турботлива мати й ніколи не покидає кошенят; але має погану пам'ять, обмежений світогляд, характеризується хитрістю, нещирістю і лицемірством.

Подальша екстраполяція отриманих характеристик на інші слов'янські та романо-германські мови, дозволить об'єктивно виявити як спільноєвропейські, так і специфічні риси цього фрагменту мовної картини світу лужицьких сербів.

Zusammenfassung

Im Beitrag wird die Motivation der inneren Form von phraseologischen Einheiten (PE) mit den Komponenten *kóčka* (24), *kocor* (8), *kočisko* (1) und *koči* (4) analysiert. Das Material lässt sich in vier thematische Gruppen einteilen: 1) PE, die durch Lebensgewohnheiten der Katze motiviert werden, 2) PE, denen biologische Besonderheiten der

---

11 Anusiewicz, J., Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie [...], c. 113–114.
12 Там само, с. 113.
13 Zaorálek, J., Lidová rčení, Praha 1963, c. 164.
14 Комаров, М., Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь, Одеса 1890, с. 84.
15 Krzyżanowski, J., Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich, Warszawa 1971, t. 2, c. 308.
16 Картотека автора.
17 Гура, А. В., Кошка [...], с. 638–639.

Katzen zugrunde liegen, 3) PE, die durch individuelle Eigenschaften von Katzen motiviert werden, und 4) kulturell motivierte PE (auf der Basis von Folklore, Glaube, Aberglaube oder der traditionellen Volkskultur). Damit werden alle wesentlichen Charakteristika der Katze als Haustier sichtbar, die sich in der Phraseologie widerspiegeln. In dem auf diese Weise rekonstruierten Abbild der Katze in der obersorbischen Phraseologie zeigt sich ein Teilstück des Weltbilds der Lausitzer Sorben, insbesondere im Bereich der Vorstellungen von den Haustieren.